

בירור מקיף ויסודי על הנחת תפילין בחול המועד

(מאמר יא)

הפולמוס השלישי [ג] הד לפולמוס רמ"ע מפאנו נמצא בכתבי תלמידו רבי שמואל משער-אריה, עליו ועל קשרו האמיץ עם רמ"ע מפאנו והנהגותיו, מתוך כתביו המתפרסמים כאן לראשונה

קיום-קצרים לתולדותיו / יניקתו מדובשו של הרמ"ע מפאנו הן בנגלה והן בנסתר / הערצתו למרן הבית-יוסף / חיבורו הענקי על ה'בית-יוסף' / עדותו על מנהג איטליה הקדום לא להניח תפילין בחול המועד / בירורו לגבי הנהגת מקובלי צפת האם הניחו שני זוגות התפילין ביחד

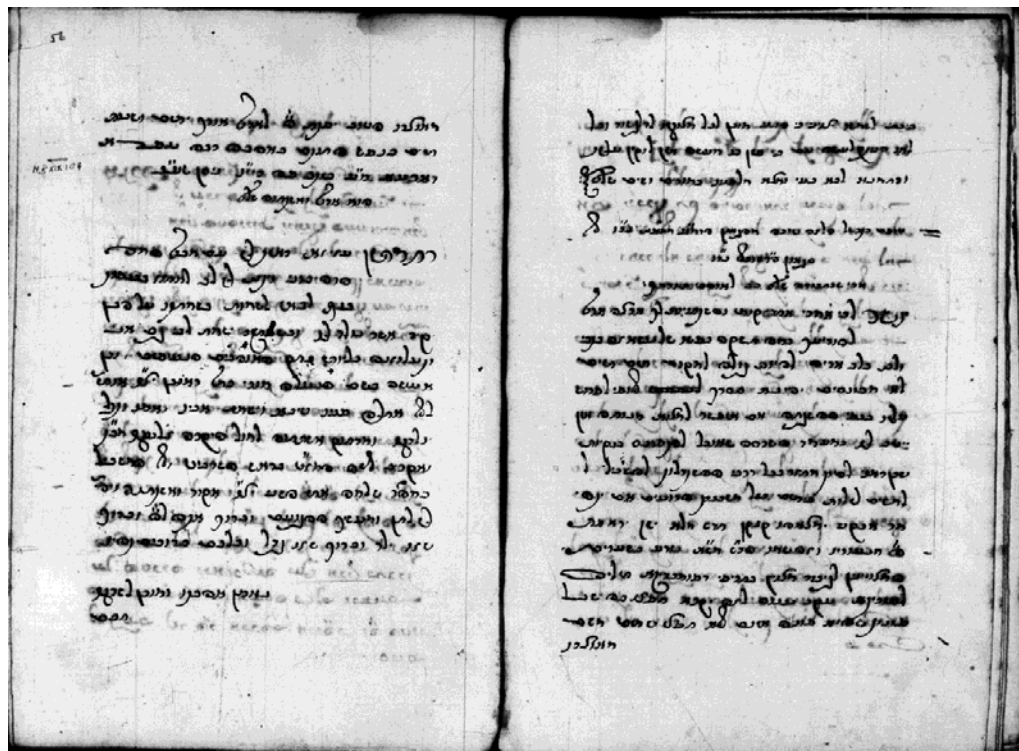
רבי שמואל משער-אריה¹, היה בן זמנם ובן עירם של רמ"ע מפאנו ורבי נתנאל טרבוט רבה הדגול של מודינה², שימש רב ודיין בכמה קהילות באיטליה, גדול היה בהלכה וגם בקבלה, וקיבל למעשה את פסקי הזהר הלכה למעשה.

ר' שמואל נולד במנטובה, בין השנים ש"ל-של"ה, לאביו ר' אלישע ב"ר שלמה, שזכה לשני השולחנות. רבותיו המובהקים בנגלה היו ר' מנחם רבא מח"ס 'בית מועד' (וויניציאה שס"ה) ור' יצחק סולם; ובתורת הנסתר היה תלמידם המובהק של רבי ישראל סרוק ורמ"ע מפאנו³, כן ינק מבארם של ר' מנחם רבא ור' מרדכי דאטו. הוא נדד בקבילות רבות באיטליה, תחילה ללמוד תורה ואחר-כך ללמדה לבחורים ולהורות הוראה. ביום ה' בשבט שנת ש"ז הוסמך לרבנות מאת רמ"ע מפאנו, במקום מושבו של רמ"ע בריג'יו. בסוף ימיו השתקע במודינה ופעל בה משנת שצ"ה ועד לפטירתו בשנת ת"ח. במודינה נמנה כחבר בית דינו של ר' נתנאל טרבוט.

¹ עליו: במאמרו המכונן של הח' מאיר בניהו 'דיעות מהפכניות הכללית ההלכה בהגותו של רבי שמואל משער אריה על בית יוסף, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א, עמ' תטו-תק"ז.

² מגדולי דורו, נין ונכד למהרי"ק; עליו במאמרו של יוסף גרין, 'רבי נתנאל טרבוט ממודינה תולדותיו ופסקים משלו', אסופות: ספר שנה למדעי יהדות, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' צא-קנו. אציין רק להערכתו של רמ"ע מפאני עליו [לא צוין במאמרו של גרין]: ב'פחד יצחק' ערך 'בית הכנסת' (עמ' כ) הובאה תשובתו של ר' נתנאל בעניין בית הכנסת שצריכים לסתור את הישן כדי לבנותו מחדש, הסכימו על ידו כמה מרבני המדינה. רמ"ע מפאנו כתב עליו: "משפטים ישרים ותורת אמת בפי המורים דלעיל ואין להרהר אחריהם".

³ במקום אחד הוא מציין שקיבל תורה מפי רמ"ע מפאנו: "וממנו [הרמ"ע] קבלתי הרבה סודות בקבלה מפה אל פה ממה שקיבל מתלמידי הרב ר' יצחק אשכנזי ז"ל וגדולים אחרים", יוסף בחירי, עמ' תסד.

פרסום ראשון: המלצה נדירה ביותר של רמ"ע מפאנו לטובת ר' שמואל משער-אריה. ההמלצה נכתבה לרבי יהודה ליב סרוואל, מחשובי רבני וויניציאה ומגדולי רבני איטליה, ניסן שע"ב כתי בהמ"ל – ניו יורק – RAB 4 – 607 (סרט 39296), דף 55 ע"ב

טופס כתב של הלצה טובה מהגאון רמ"ע מפאנו נר"ו אל הגאון ה"ר שמואל נר"ו

ארי שבחבורה, שלום רב לאוהבי תורתך.

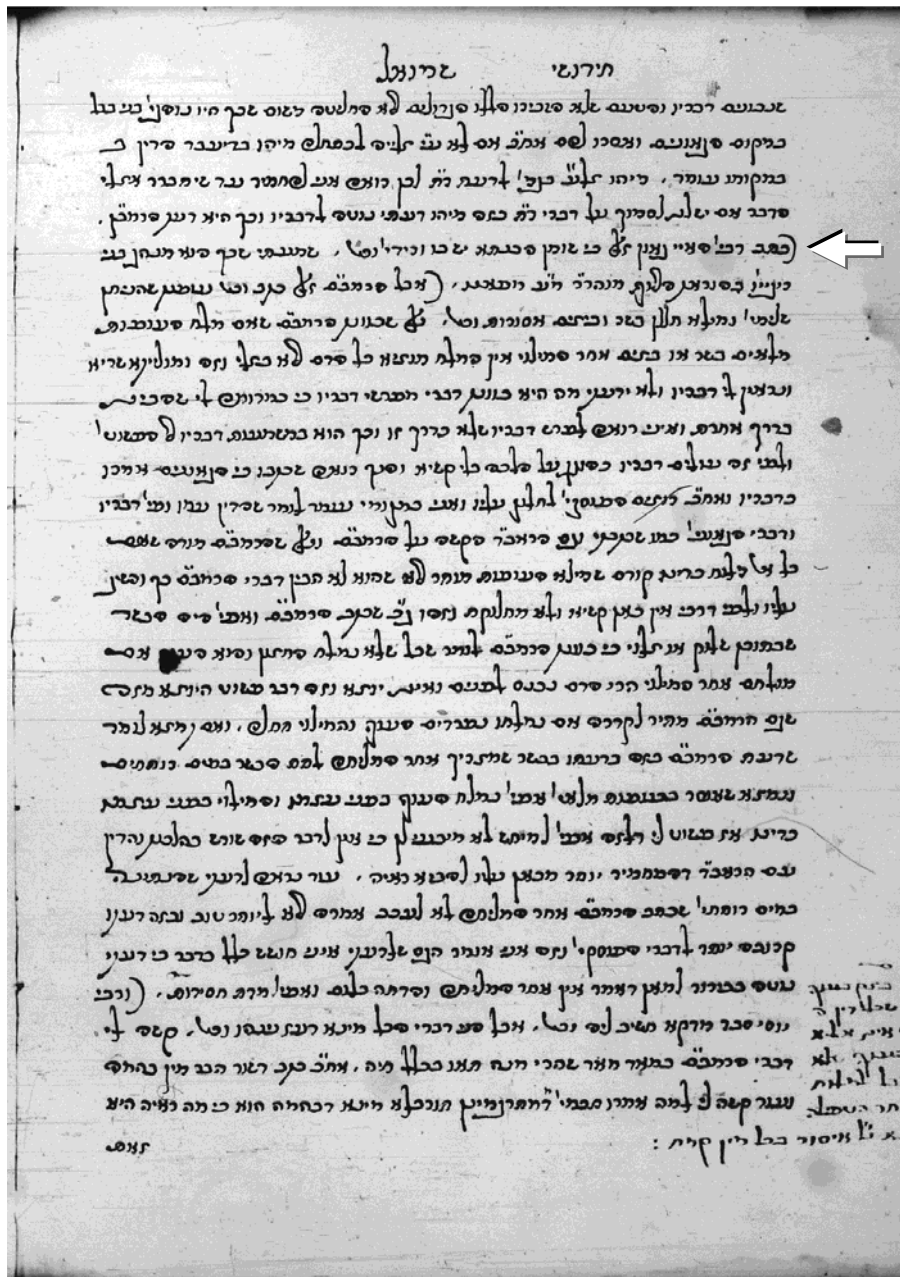
יושר לבי אמרי אחרי קומי והשתחוית לך ארצה אדו' להודיעך כמה חשקה נפשו של נושא זה כתפו ולבו כלב אריה להיות גולה למקום מים חיים לא מכונסים. יהי נא חסדך [...] אלופי לפרוש עליו כנפי ההשגחה אם אפשר למצוא מנוחה וכן ייטב לו כמעמד השררה שיוכל להתפרנס בנקיות, שכן ראוי להיות מחזר בכל דרכי ההשתדלות למשכיל למשים לילות כימים, על משכנות הרועים אם [ינסה?] מר ימצאהו קנקן חדש מלא ישן, ירא את ה' מנעוריו, וזה שמו הר"ש מש"א נודע בשערים המצויינין לגיבור מצויין. כחריפא דפומבדיתא מזליה ל?דיתא. עקב ענוה לזה יקרא חפצי בה שכל [?] שהיא [?] אלא חפצי שמים משם. מאוצרו הטוב יפתח ה' לאדו' אורך ימים ושנות רבים כנפש נחפצה באהבה רבה עפרא דארעא

מ"ע כותב פה רי"ו ניסן שע"ג

הוא אדו' ואשתחוה שלו'

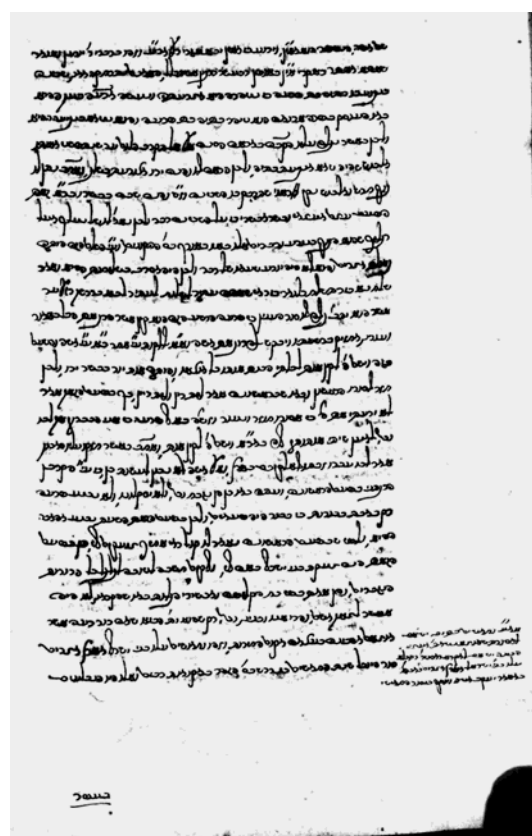
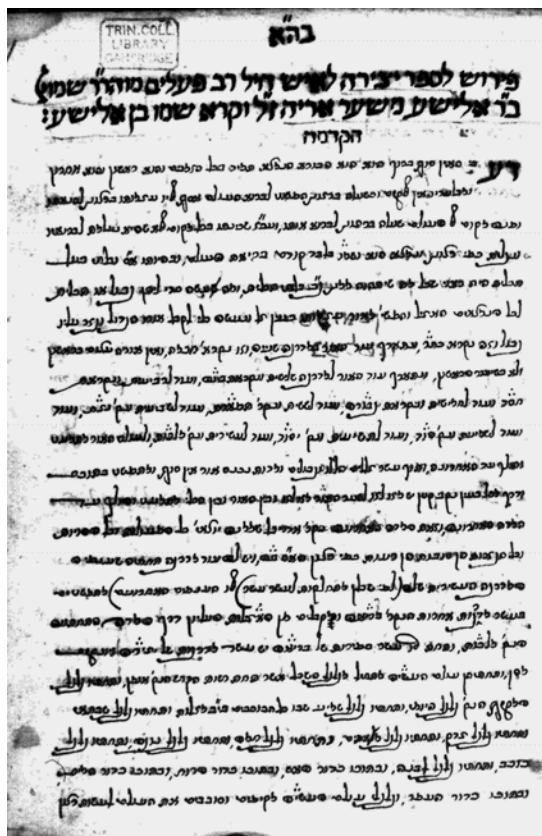
יניקתו מדובשו של הרמ"ע מפאנו הן בנגלה והן בנסתר

נוסף לתורת הנסתר קיבל ר' שמואל מפי רמ"ע גם בתורת הנגלה, ורשימות לכך נותרו בחיבורו הגדול על שו"ע, שמדי פעם מציין לשמועות שקיבל מפי רמ"ע

כתב רב האי גאון שמועה בשם מורו הרמ"ע: כתב רב האי גאון כי שומן הכנתא יש בו ורידים קטנים מדם. שמעתי שכך הוא מנהגי בני ריגיו בהוראות האלוף מוהרר מ"ע מפאנו.

לגבי סוגיא זו ראה בית-יוסף יוד סי' עה ונו"כ. חידושי שמואל כתי אוקספורד-בודלי 122 (סרס 20939) הלכות טריפות, דף 87 ע"ב.

דוגמא לאחד מחיבוריו הגדולים בקבלה שטרם פורסמו, פירוש מקיף ויסודי לספר יצירה, כתיב אחיו רבי שלמה, כתיב קמברידג' 144 (סרט 12203).

העתקת ספר 'ברית הלוי' לר' שלמה אלקבץ, כתב ידו של ר' שלמה משער-אריה עבור אחיו ר' שמואל, עם הערה בגיליון כתב-ידו של רמ"ע מפאנו: אמ"ע... לונדון-המוזיאון הבריטי 27011 (סרט 5687), דף 34 ע"ב

הערצתו למרן הבית-יוסף

מתוך עשרות חיבוריו הענקיים – שטרם נדפסו, משתקפת דעתו החד-משמעית שאין סתירה בין הזוהר לבבלי, גם כשנראה שהם חלוקים, עיון מעמיק יגלה שאין הדבר כן⁴. כן סבר שהב"י היה יחיד בדורו,

⁴ "ואני אוהו דרך זו שבכל מקום שאני יכול להשוות לשונות הגמרא זה לזה, וכן לשונות הזוהר והגמרא יחד עם שאר מדרשי חז"ל, אני מעקש כל הדברים והצדדים להשוותם", פסקי שמואל, כתיב קויפמאן, 102, דף 11 ע"א. ובמקום אחר כתב: "מיהו תירוצי דברי הזוהר עם הגמרא וישוב וכיוון כל דברי קדמונינו יחד עדיף לן מלהרבות במחלוקות ולפי מה שכתבתי לעיל הכל יפה והלכתה ככולהו", שם, דף 13 ע"ב. ובספרו 'חידושי שמואל (כת"י)', דף 3 ע"א, צעד צעד אחד קדימה: "ובאמת כל מה שאנו יכולים להשוות דברי הגמרא עם דברי הזוהר או שאר מדרשי חז"ל, יש לנו להשוותם אפילו ע"י דוחק קצת, כ"ש אם יש מקום לפרש דעתן וכוונתם בהיות שלא בקושי [...] והכלל מלמד לך שהגמרא והזוהר מכוונים".

והוא עמוד ההוראה. מרבי שמואל נותר חיבור ענק, הגהותיו לספר הטור (ספריית אוקספורד-בדולי 122). חיבורו זה הוא אוצר בלום, עשיר בידיעות, שחלק חשוב מהם פרסם הח' מאיר בניהו בחיבורו 'יוסף בחירי' על מרן הבית-יוסף⁵.

חיבורו הענקי על ה'בית-יוסף'

ר' שמואל קינא את קנאת מנהג הלועזים היינו המנהג האיטלקי הקדום, ומטרת חיבורו היתה לבסס את המנהג הלועזי הקדום ששונה הוא מכל יתר מנהגי ישראל. לרוב הוא דוחה מנהגים אחרים מפניו. לכן בשאלה השנוייה במחלוקת האם יש להניח תפילין בחוה"מ, הכריע נגד דעת הרמב"ם [?] וסומך על דברי הזהור.

דף הראשון של חיבורו הענקי על ספרי הטורים

⁵ תשובה אחת שלו פרסם הרב ראובן דב דסלר מקליבלנד, מתוך אוספו הגדול, תשובה משנת שפ"ח בה ניכר מעמדו הרם, דיינים מגישים לפניו את פסקיהם בחו"מ, הוא מתבקש וחוזר ומתבקש לחוות דעתו על פסקיהם ולהעמידם על האמת, שנות דור ודור, ג, ירושלים תשס"ח, עמ' רנב. תשובה דומה לה נמצאת בכת"י ספריית בודפסט-קויפמן 152 (סטר 69, דף 698 ע"א).

על ייחסו למרן הב"י, מן הצורך לציין שר' שמואל העתיק קובץ שלם של תשובות בענייני קבלה, בין השאר, תשובת הב"י לר' שלמה אלקבץ פירוש בדברי הזהור על חשיבות קבורתם של צדיקים, ספריה הבריטית, לונדון, 27011 (5678).

עדותו על מנהג איטליה הקדום לא להניח תפילין בחול המועד

על גיליון הטור שלו רשם ר' שמואל הגהות רבות, מהן אנו מתוודעים להנהגת קהילות איטליה בתקופת תור-הזהב שלה. בסימן ל"א הסכים לדברי הבית-יוסף, וז"ל: "וכן עיקר לנהוג כדברי רשב"י, כי אין הנדון דומה לראיה⁶. ואע"ג שיש מקום לדון מן ההלכה שחובה"מ זמן תפילין, הואיל ואינו מוכרח⁷. וכבר מצאנו הכרח ודבר ברור במדרש הנעלם, כך יש לנהוג. ואין תקנה להניחם בלא ברכה⁸. {וגם אין לעמוד על ב' הסעיפים בשום דבר, כי זה מנהג כסילים, שאין להם לב להבחין, אלא יש להתנהג בדברים כאלו כפי מנהג המקום} **ואנחנו קבלנו מאבותינו ברוב גלילות איטליה שלא להניחם בחוה"מ.** והתוספת מזה הדעת, ואין הכרח לדברי⁹ הרמב"ם בזה¹⁰, למרות שלשונו אינה ברורה, אבל הוא מעיד שהנהוג ברוב קהילות איטליה הוא לא להניחם, דלא כמשתקף מהצהרותיו של ר' משה פרובינצאלו! פסקו זה תואם את דעת רבו רמ"ע מפאנו. מאידך לגבי הנחת תפילין של רש"י ור"ת ביחד, יצא חוצץ נגד דעת רבו, הצועד בעקבות האר"י, שיש להניחם ביחד, וכי אין לחוש ל"והרא"י¹¹. וכן: "דרך ישר לפני איש לצאת ידי ספק, וזה במה שילבש בבת אחת ויברך עליהם להניח בלי פקפוק"¹². ולא זו בלבד אלא שאין הרמ"ע סובר 'ללבוש אותם אחד אחד, וטעמו עמו משום: "טריחא ואוושא מלתא טובא, ואין אדם יוצא בה ידי ספק ברכה"¹³. ר' שמאל משי"ע יוצא כנגדו לקרב מחומש, וכותב דברים כדורבנות נגד גדולים בישראל, ובכללם רבו – רמ"ע, ומזהיר: "מי שיאמר שנצרכו ב' זוגות תפילין למצוה, או יותר, הוא מגלה פנים בתורה שלא כהלכה, ועתיד ליתן את הדין"¹⁴.

בירורו לגבי הנהגת מקובלי צפת האם הניחו שני זוגות התפילין ביחד

לאחר זמן גבה ר' שמואל משער-אריה עדויות על מנהגם של מקובלי צפת, והתברר לו שרמ"ק ותלמידיו: ר' משה גלאנטי, ר' מרדכי דאטו ור' עזרא מפאנו לא הניחו בבת אחת. לגבי הנחת שני זוגות תפילין, התאמץ ר' שמואל משער אריה להתעניין אצל משפחת רבי מרדכי דאטו, האיד נהג, אות ומופת על הערצתו כלפיו, הוא מזכיר זאת הן בפסקיו והן בגיליונו לטור. ואלה דבריו בפסקיו: "ולענין ס' זוגות תפילין, שאלתי את פי הנכבדת אשת כמוהר"ר מרדכי דאטו, המקובל הגדול, ומפורסם לאדם גדול בחכמת הקבלה, ואמרתי שדברי החכם הנ"ל נעלמו מן העין ונאבדו ממנו בכמה

⁶ לא מובן.

⁷ נראה שכוונתו: שמדברי התלמוד אין הכרח!

⁸ משפט זה לא פירש!

⁹ אולי צ"ל: בדברי.

¹⁰ פורסם אצל הח' מאיר בניהו, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א, עמ' תסט. המוסגר לא הודפס אלא כך הוא בעצם כ"י חידושי שמואל, (סרט 20939), דף 10 ע"א. מרהיטות לשון משפט המוסגר יש להניח שהמציאו 'פשרות' נוספות באורחות חייהם כדי לצאת חובת בעלי הנגלה והנסתר ביחד!

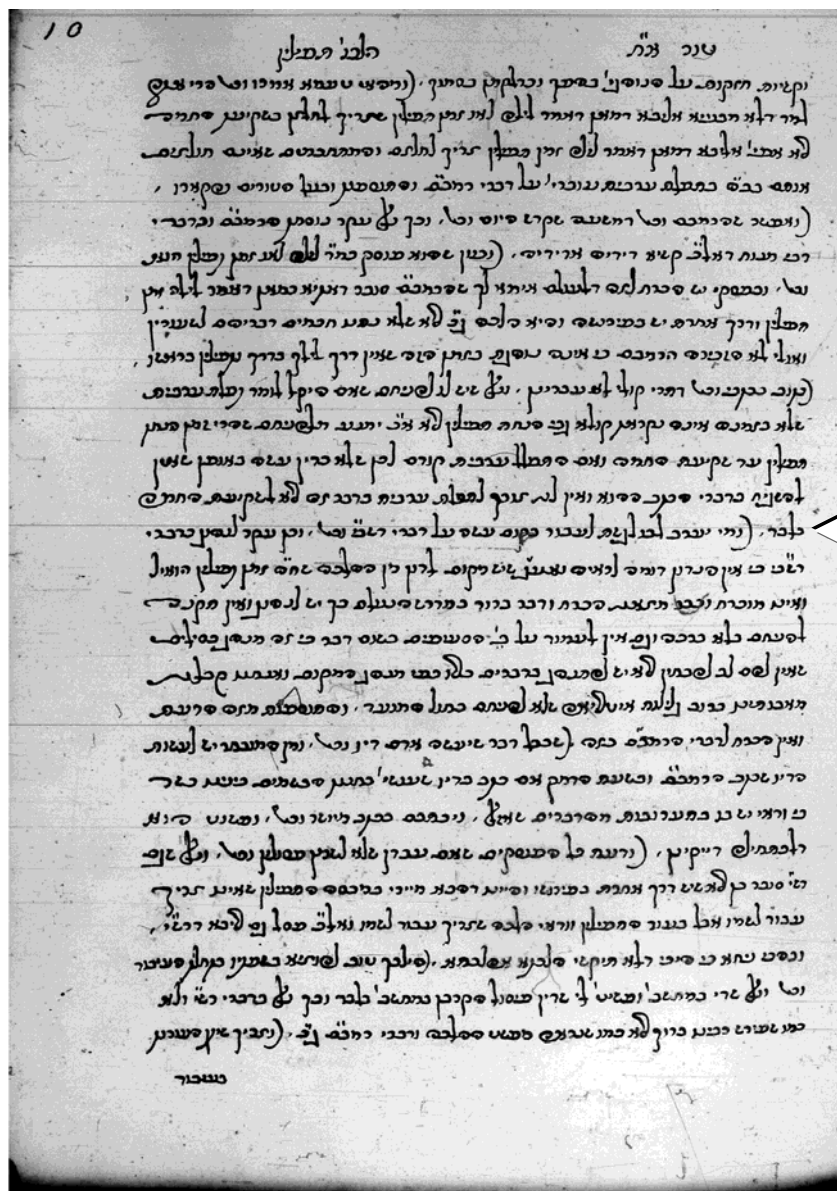
¹¹ שו"ת הרמ"ע, סי' לו.

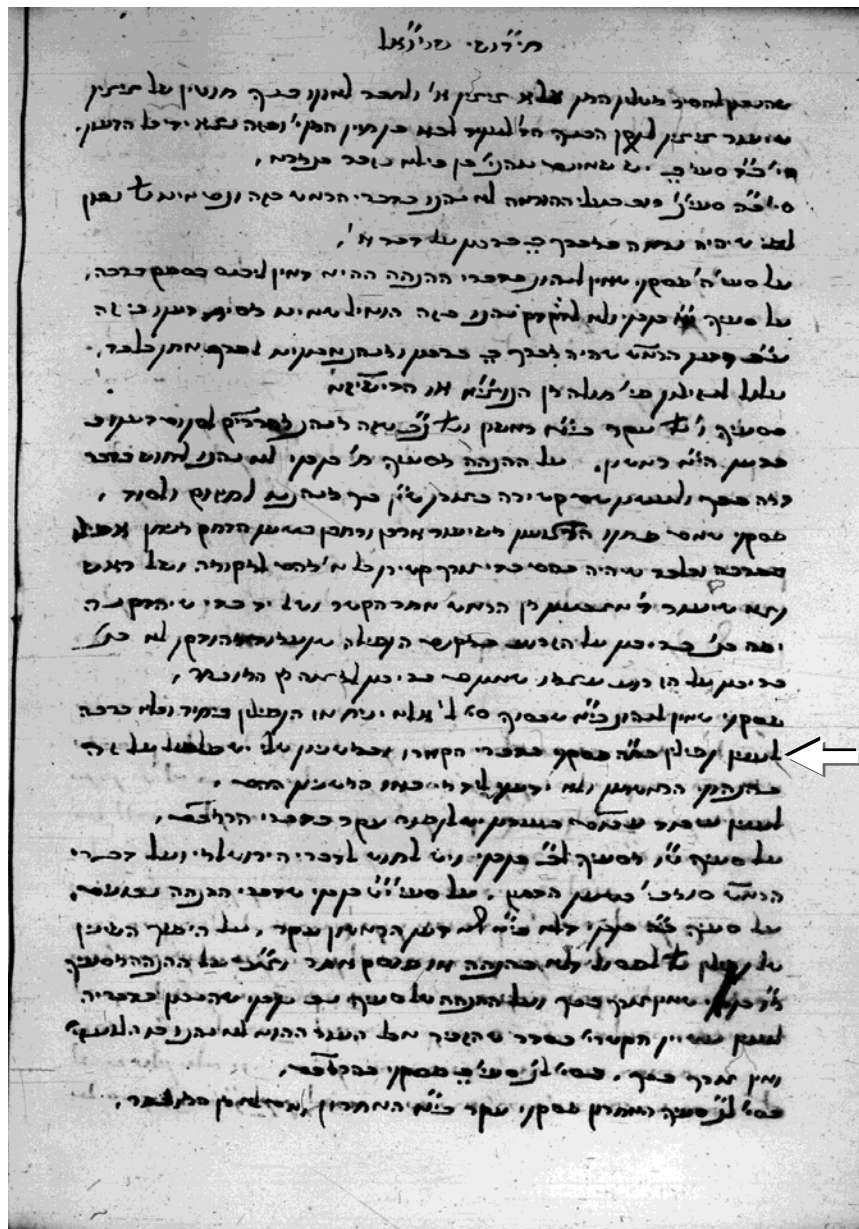
¹² שם, סי' קז.

¹³ שם.

¹⁴ יוסף בחירי, עמ' תקטז.

טלטולים. אבל אמרה, שהוא לא היה מניח אלא זוג אחד של תפילין כנהוג. וכן העיד ר' יהודה נכדו, שכמה פעמים שמע מפיו, שהוא היה שונא המנהגים החדשים ומתמיה על הממציאים". ובגילוינו רשם: "הוגד לי שהרב המקובל הגדול מאנשי זמננו, המפורסם לבקי בחכמה זו, ועשה כמה חיבורים על דרך הסוד, ה"ה כמוהר"ר מרדכי דאטו ז"ל כתב פסק אחד שלא להניח ב' זוגות תפילין, ועדיין לא זכיתי לראותו..." כן התעניין אצל ר' גדליה בן הרמ"ק, לגבי הנהגת אביו הגדול, וענהו: "ששאל לחכם אחד בא"י שהיה בקי במנהגי אביו, ואמר לו שמעולם לא הניח ב' זוגות"¹⁵.

בהשלמות שבסוף החיבור, ישנה תוספת חשובה, ומתפרסמת כאן לראשונה, ואלה דבריו: "לענין התפילין בחוה"מ, פסקתי כדברי הקאר"ו. ובמשניות שלי יש פלפול על זה בהגהותי הראשונות, ולא ידענא ליה מקום המשניות ההם"¹⁶.

¹⁶ לשם הערה בעלמא: באחת מהיריעות הנלוות, נבאר את דעתן של רבני איטליה שהיו גם פילוסופים, שרובם לא אמצו את דעות הזוהר [לפחות להלכה למעשה]. והנה המפורסם ביניהם הלא הוא רבי יהודה אריה מודינא, מגדולי רבני המדינה ששלל את דעת הזוהר כאן מכול וכול. וראה זה חידוש, ר' שמואל משער-אריה העריך אותו כאחד הרבנים המובהקים ושאינן בודקים מן המזבח ולמעלה. בהגהותיו לבית יוסף אה"ע כותב ר' שמואל: "כאשר שמעתי מעשה

פרשת ויגש תשע"ח

לעומתו מצאנו דעה הפוכה, מתלמיד מובהק נוסף של הרמ"ע, והכוונה לרבי חנניה ב"ר חנניה ממונצליסי¹⁷. מכותלי תשובתו ניכרת שאדמת איטליה בערה סביבות שאלה זו, ועל כך ביריעה הבאה ברצות השם.

בברכת שבת שלום, יחיאל גולדהבר

שהיה, על גט שיצא עליו ערער של כלום, אחרי שנכתב ונחתם ונמסר כהוגן בפומבי של חכמים גדולים בעיר ויניציאה המהוללה, כפי מה שהוגד לי. עשיתי עיקר. תחילה לדעת מי היה הרב המסדר, ומיהו חבריו אם בני סמכא נינהו. ובשמעי שהרב המסר היה הגאון כמוהר"ר יצחק גרשון נר"ו ועמו כמוהר"ר יהודה אריה ממודינא וכמוה"ר בן ציון. ונמצאו באותו מעמד אנשים אחרים חכמים ונבונים וידועים, אמרתי מה צורך לשאול שאלה מאחרים, דמלתא דפשיטא הוא שאין להרהר אחריהם... ולכן הייתי רוצה למשוך את ידי מלהשיב לשואל, שמה בכך ומי יבוא אחריהם והמהרהר אחריהם כמהרהר אחר השכינה ח"ו, חידושי שמואל, כת"י אוכספורד 713 (סרט 20939), דף 166 ע"ב.

¹⁷ בחיבורו 'פרק שירה', מנטובה תכ"א, מצטט מכתבי רבו הרמ"ע, כשהוא מתארו כמורי ורבי, לדוגמא: דף י ע"א, כט ע"א: "סדר העבודה שתיקן הרב הגדול מורי הרמ"ע זצ"ל".